

FOLK TRADITIONS IN KAZAKH CHILDRENS POETRY

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮР КӨРІНІСТЕРІ

AKTOTY Akzholova (Ақжолова Ақтоты Төлеумұратқызы)

Professor, Kazakh National Pedagogical University Abai, aktoty_72@mail.ru

UAIDULLAKYZY Elmira (Эльмира Уайдуллақызы)

PhD, Senior Lecturer Kazakh National Pedagogical University Abai, elmira_uaidulla@mail.ru

Abstract

This article analyzes in details folklore genres introduced to children's poetry via specific examples and the ways Kazakh poets used folklore. In addition, it examines the consistency of national folkloric tradition with the children's poetry. It also looks at how Kazakh poets in developing fairy tales used mythical stories and themes.

Thus, the present tradition derived from retelling the forgotten stories and imaginative usage of the past themes by poets. This tradition instills fantasy and imagination into fairy tales. It is manifested by the extraordinary characteristics of men while animals carry humanistic behaviours. Moreover, there are found some miraculous characters as well. In the plot of the fairy tale, there are unexpected, unforeseen, and meaningful events. Those events which are not conducive to normal, ordinary life, told in a colourful and exaggerated way makes the fairy tale attractive and impressive. The article talks about the poem written by E. Tazhibaev "Tolaghay" which is based on the ancient mythical theme. The poet clearly states that he is using oral information gathered from the people. This poem is a clear reflection of a "Legend of heroism." However, the author does not pay much attention to the genre of used material. According to the people - it is a legend. The term 'myth' entered the Kazakh vocabulary through scientific usage. The etiological feature of the myth on Tolaghay is coherent. In the myth the occurrence of the lonely and freestanding mountain is defined. Giants left the mountain half way which they were bringing in the prevention of the water flood. Demons, giants are those who lift mountains. Their purpose is to stop the water flood and find a drowned child. Even if E.Tazhibaev understands the myth, he completely gives a new meaning to the story by telling about the youngster who wanted to save the people from the drought and lifted the mountain. In the myth, the youngster loses his life but save the people from the drought.

The poet E. Tazhibaev retold the known myth with his own narrative style. The young person became a hero in his story. The author emphasized that this behaviour is very useful for our young generation. He even inculcated romantic paphos into the mythic foundation. The style of the poem draws attention to some other heroic poems.

Furthermore, folklorists and psychologists noted the parallel between the ancient mythical consciousness and worldviews of kids. This corresponds to the work of M.Alimbaev which is called "Two brothers are like two mountains". Sagynysh, who saw two mountains in the painting imagined his two brothers who had left their homes in order to meet each other but never met. Viewing a mountain as a living thing is a phenomenon attributed to archaic worldview.

This article presented Kazakh poets' interest in fairy tale genre, and the ways mythical stories and themes used in those fairy tales. First of all, this is because fairy tales are appealing to children, and easy to understand. Moreover, it has an enormous value for a moral education, righteousness, and humanity. For that reason, retelling and presenting stories from the past is a mindful action. The author concludes that written folklore mythical stories and themes explained with specific examples could be useful in children's literature work.

Keywords: children poetry, Kazakh literature, folklope, myths, plots, traditions, fairy tale

Түйіндеме

Мақалада фольклордан балалар поэзиясына көшкен жанрлар нақты мысалдармен талдана келіп, фольклорды қазақ ақындарының пайдалану тәсілдері айқындалады. Балалар поэзиясының ұлттық фольклорлық дәстүрмен сабақтастығы, өзара ұштасып жатқан қырлары қарастырылады. Қазақ ақындарының ертегі жанрына дендеп кіріп, ондағы мифтік сюжеттер мен мотивтерді қалай пайдаланғандығы туралы айтылады.

Сол себепті ақындардың байырғы сюжеттерді қайта жырлап, ұсынуы шығармашылық ізденуден туындаған дәстүр. Бұл дәстүр ертегіге фантастика, қиял, образдық көрік дарытады. Онда адамдар ерекше қасиеттерімен көрінеді, ал хайуандар адамға тән әрекеттерімен бой көрсетеді, сондай-ақ ғажайып заттардың алатын орындары да айрықша. Ертегінің сюжеттік құрылымында оқыс, күтпеген, ұтқыр оқиғалар кезігеді, оқиғалардың әдеттегі, дағдылы өмірдің қалпына сыймайтындай, боямалы, ұлғайта, құбылта баяндалуы басым, бұл оған тартымдылық, әсерлілік дарытады. Мақалада көне мифтік сюжеттің негізінде дүниеге келген туынды – Ә.Тәжібаевтың «Толағай» атты поэмасы туралы сөз болады. Ақын туындысының басынан бастап-ақ халық аузында жүрген деректі пайдаланып отырғанын ашық аңғартады. Сондай-ақ «Ерлік туралы аңыз» деп айдарлауы арқылы фольклорлық дүниеге табан тіреп отырғанын айқын көрсетеді. Бірақ автор өзі пайдаланып отырған материалдың жанрлық сипатына мән бермейді. Халық ұғымында бұл – аңыз. Миф – қазақ тіліне кейінірек ғылым арқылы орныққан термин. Толағай туралы мифтің этиологиялық сипаты айқын. Мифте айдаладағы жалғыз, жеке таудың пайда болу себебі түсіндіріледі. Алыптар өзен суын бөгеу мақсатымен тауды көтеріп әкеле жатып, жарты жолда қалдырады. Халық мифтерінде тау көтеріп келетіндер – дию, алып, олардың тау көтерудегі мақсаты–суды бөгеу, сөйтіп батып кеткен баласын табу. Ақын Ә.Тәжібаев миф өзегін алғанымен, мүлде басқа өң, тыныс береді, салмақ дарытады. Тау көтеріп келетін бозбала – қуаңшылықтан азап көрген елге көмектесу мақсатында басын қатерге тігіп, қаймықпай тау көтеріп әкеледі, сөйтіп тау астында өзі қалса да қауымды құрғақшылықтан құтқарады.

Ақын байырғы мифті өзгертіп, жаңа сапада жырлап шыққан. Толағай жас ұрпақ үшін идеал болуға лайық қаһарманға айналған. Ақын осындай ойдың жас ұрпақ тәрбиесінде берері көп, тәлімі мол екендігін ескерген. Мифтік негіз туындыға ірі романтикалық пафос дарытқан. Поэманың баяндау машығы, кейбір мотив-сарындары батырлық жырларды еске алады.

Фольклортанушылар мен психологтар байырғы мифтік санамен балалардың дүниетанымдық өсу жолында ұқсастық бар екендігін байқаған. М.Әлімбаевтың «Екі бауыр –екі тау атты» атты туындысында осы сәйкестікті сеземіз. Суреттегі екі таудың бейнесін көрген Сағыныш оны ағайынды екі ұл, бірін-бірі іздеп шығып, кездесе алмаған бауырлар ретінде елестетеді. Тауды жанды мақұлық деп ұғыну – архайкалық дүниетанымға тән құбылыс.

Мақалада қазақ ақындардың ертегі жанрына ден қойып, онда мифтік сюжеттермен мотивтерді пайдалануының қырлары айтылады. Өйткені ертегілер ең алдымен балалар жанына жақын, қабылдауына қолайлы, ыңғайлы, оның үстіне тәрбиелік-тәлімдік мәні зор, адамгершілікке, жақсылыққа үндейтін түр. Сол себепті ақындардың байырғы сюжеттерді қайта жырлап, ұсынуы саналы әрекеттерден туындаған. Мақала авторы фольклорлық мифтік

сюжеттер мен мотивтерді балалар әдебиеті өкілдерінің өз шығармашылықтарында тиімді пайдалана білгендерін нақты мысалдар келтіре отырып тұжырымдайды.

Кілт сөздер: балалар поэзиясы, қазақ әдебиеті, фольклор, миф, сюжеттер, дәстүрлер ертегілер

Адам үшін баласынан жақын, баласынан артық нәрсе жоқ, сол себепті халық қай ретте де ұрпағынан аянған емес. Сондықтан халық мұрасы – халық шығармашылығының үлкен бір арнасының балаларға арналған өлең-жырлармен, ертегілерден құралуы тегін емес. Бүгінгі балалар поэзиясы да фольклор үлгілерімен жанды байланыста, біте қайнаса қалыптасты, оның түп тамырынан қол үзбей, қанаттаса, тәжірибе бөлісе ержетті. Қазақ балалар әдебиетінің жанрлық құрамының қалыптасуына көз жүгіртсек, балалар поэзиясының тұрақты үлгілері – бесік жыры, тұсаукесер, санамақ, өтірік өлеңдер, аңыз, ертегі формасында көптеп кездесетіндігін байқау қиын емес. Ал, алғашқы жазба поэзия үлгілері де халық әдебиетінен тамыр тартып, нәрленгендігі шүбәсіз. Міне, осы – халық әдебиеті негізінде қалыптасу мен фольклорды философиялық ойға баспалдақ ету аралығында қазақ балалар поэзиясы жүріп өткен күрделі жол жатыр. Өзінің қаз тұрып, қалыптасу, өсіп-өркендеу жолында фольклор астарынан шығып, марқайып, ірі көркемдік табыстарға қол жеткізді. Бай, мәуелі қазақ әдебиетінің іргелі саласы балалар әдебиеті десек оның өзі іштей поэзиялық және прозалық нысандар болып бөлінеді. Поэзия – балалар әдебиетінің өрісті, өркендеген тармағы. Балалар поэзиясы ХХ ғасырда өзіндік стилін қалыптастырып, көкке бой созған бәйтеректей өсіп, өркендеді. Әсіресе, 1920-1990 жылдар аралығында фольклорды өзіне үлгі ете отырып, дидактикалық сарыннан біртіндеп қол үзіп, баланың жаттап алуына оңай, нағыз балалар поэзиясына айналды. Фольклор қазақ балалар әдебиетінің дамуы мен қалыптасуының құнарлы негізі бола отырып, жалпы әдеби үрдістің дамуына да оң әсерін тигізді, әдебиеттің барлық жанрлары мен түрлерінің өркендеуіне де өріс аша алды.

Ақындар халық мифтерін өздерінің талғам-танымына бағындыра өңдейді, ұштайды. Бірақ оқиганың ішкі сүйегін көп өзгеріске ұшыратпай сақтайды. Көне мифтік сюжеттің негізінде дүниеге келген туынды – Ә.Тәжібаевтың «Толағай» атты поэмасы. Ақын туындысының бастапқы жолдарында:

Ел аузында ертеректен,
Ертек болған қызық көптен,
Бір әңгіме есімде бар
Айтып соны баяндайын[1, 35 б.], -

деп халық аузында жүрген деректі пайдаланып отырғанын ашық аңғартады. Сондай-ақ «Ерлік туралы аңыз» деп айдарлауы арқылы фольклорлық дүниеге табан тіреп отырғанын айқын көрсетеді. Бірақ автор өзі пайдаланып отырған материалдың жанрлық сипатына мән бермейді. Халық ұғымында бұл – аңыз. Миф – қазақ тіліне кейінірек ғылым арқылы орныққан термин. Поэма басында балаларды еліктіру, қызықтыру үшін әдейі «ертек болған» десе, одан әрі:

«Ерінбейін, аянбайын,
Тыңдау үшін кел, балалар, -

деп шығарманың жас балғындарға арналғанын байқатып өтеді [1]. Сол себепті бұл туындының баяндау стилі жеңіл, өлең өлшемі 7-8 буынды, көлемі шағын, жатық оқылады. Ең бастысы, жас оқырмандарын шаршатпайды да жалықтырмайды.

Фолклортанушы Ш.Керімнің зерттеуіне қарағанда, Толағай туралы мифтердің ертеректе хатқа түсіп, жарияланған төрт нұсқасы мәлім: Бірінші нұсқа «Дала уалаяты газетінің» 1894 жылғы 29 санында, екіншісі осы газеттің 1890 жылғы 19 санында, үшіншісі Дм. Львовичтің «По киргизской степи. Путевые очерки» (Петерград, 1914) атты кітабында басылса, ал соңғы өзгешелеу нұсқасын зерттеуші Г.Н.Потанин жазып алған [2]. Толағай туралы мифтің

этиологиялық сипаты айқын. Мифте айдаладағы жалғыз, жеке таудың пайда болуы себебі түсіндіріледі. Алыптар өзен суын бөгеу мақсатымен тауды көтеріп әкеле жатып, жарты жолда қалдырады.

Ғалым А.А.Криничнаяның пікіріне құлақ түрсек: «Нередко великаны выступают как демиурги. О локальных преобразованиях ландшафта, совершаемых великанами, повествуется в восточнославянских мифологических преданиях... Образ великана в фольклорной традиции в силу его полистадиальности и полисемантической чрезвычайно противоречив, и потому стихийные деяния названного персонажа отнюдь не исключает целенаправленных, осознанных действий» [3, 145 с.]. Халық мифтерінде тау көтеріп келетіндер – дию, алып, олардың тау көтерудегі мақсаты – суды бөгеу, сөйтіп батып кеткен баласын табу. Ақын Ә.Тәжібаев миф өзегін алғанымен, мүлде басқа өң, тыныс береді, салмақ дарытады. Тау көтеріп келетін бозбала – қуаңшылықтан азап көрген елге көмектесу мақсатында басын қатерге тігіп, қаймықпай тау көтеріп әкеледі, сөйтіп тау астында өзі қалса да қауымды құрғақшылықтан құтқарады. Ел игілігі үшін мерт болады.

Ғалым Ш.Керімнің сөзімен айтсақ: «Толағай образы рухани жағынан көне грек әдебиетіндегі Прометей бейнесімен туыстас. Прометей қалың көпшілікке жарық әкеледі, от ұрлап, тәңірінің қаһарына ілінеді. Зевс оны тасқа шегелеп тастайды. Ал Толағай елді қуаңшылықтан құтқарады, қарымен, бұлтымен қоса тау арқалап әкеліп, елді жаңбырға қарық қылады, өзі тау астында қалып қаза болады. Әлемге әйгілі «Прометей» туралы трагедия гректердің көне мифтік ұғымдарының негізінде дүниеге келген еді. Екі көне мифтің идеясы асқақ – халық қамы, игілігі үшін жанды құрбан ету, асыл мұрат жолындағы күрес дәріптеледі» [2]. Әрине, қазақтың байырғы мифінде Ш.Керім көрсеткендей, асқақ идея жоқ, оны биік деңгейге көтеріп отырған ақын. Қарымды қаламгер байырғы мифті өзгертіп, жаңа сапада жырлап шыққан. Мифті тағылымды, өнегелі туындыға айналдырған. Ақын осындай ойдың жас ұрпақ тәрбиесінде берері көп, тәлімі мол екенін ескерген. Толағай жас ұрпақ үшін идеал болуға лайық қаһарманға айналған. Мифтік негіз туындыға ірі романтикалық пафос дарытқан. Поэманың баяндау машығы, кейбір мотив-сарындары батырлық жырларды еске салады. Ә.Тәжібаевтың туындысы қазақтың дәстүрлі батырлар жырындағыдай Саржан атты мергеннің болғанын, оның Айсұлу атты жарының бар екенін, олардың отбасында ерекше «ұлдың» дүниеге келгенін баяндаумен басталады, бұл да батырлар жырына тән мотив. Оқиға Ертіс жағасында өтеді, демек ақын бұған нақтылық сипат берген. Жас сәбидің көркін, тез, жылдам өсуін фольклорда жиі қайталанатын бейнелеу тәсілімен суреттейді.

Үштен төртке жетті жасы,
Туған айдай екі қасы,
Ақ тістері ақ меруерттей,
Қос жұлдыздай көз жанары,
Қос бетінен тамыш қаны,
Жалындайды жанған өрттей [1, 36 б.].

Баланың ерекше болмысы, тез ержетуі, бұла күш-қайратының суреттелуі батырлар жыры тақылеттес ұлғайтыла көрсетіледі:

Жеті жаста садақ тартты,
Атқан оғы тасты уатты,
Жай отынан кейін емес,
Темірден де өткізеді,
Күндік жерге жеткізеді [1, 38 б.].

Толағайдың алыптық қасиетін, тез қатайып, қанаттануын әсерлеу тәсілімен өрген. Бұл «Ертөстік», «Алпамыс» жырын еске салса, оның аңға шыққанда әкесін бүрген жолбарысты жайратуы «Қамбар батыр» жырының сарынымен үндеседі. «Алпыс үйлі арғынды, тоқсан үйлі тобырды» аңшылықпен асыраған Қамбар қарсы келген жолбарысты құйрығынан

көтеріп, басынан айналдырып лақтырып жібергенде қырық қадам жерге барып түседі. Халық ұғымында жолбарыс асқан қайраттың, алып күштің бейнесін (символын) білдіретін. Ендеше сол жолбарысты құйрығынан ұстап лақтыруы - Қамбардың аса мықты батыр екендігін дәлелдемек. Ал, Ә.Тәжібаев сомдаған бала Толағайдың ашу қысып, хайуанды құйрығынан алып, «таяқ құрлы» көрмей дөңгелетіп, басынан асыра, ұршықтай үйіріп лақтырған сәтін шығармада былай бейнелейді:

Әлден кейін аспандатып,
Айдын көлге жіберді атып,
Күмп етті де кетті батып,
Бұл не деген үлкен мысық [1, 40 б.].

Яғни, Толағай үшін жолбарысты үлкен мысықтай қауқары бар етіп бейнелеу, әсерлеу қаһарманды ғажайып қайрат иесі ретінде сендіру мақсатынан туындаған тәсіл. «

«Толағай» поэмасы – жас буынды күрескерлікке үндейтін, Отансүйгіштік рухта тәрбиелейтін шығарма. Бұл поэма сәтті туынды, қазақ балалар поэзиясының табысы десек артық айтқандық болмас. Ақын байырғы сюжетті жаңа деңгейге, сапаға көтере жырлады. Поэманың соңындағы баласынан айырылған ата-ана қайғысын суреттеуде де мифтің ізі сезілмей қалмайды. Мифте әкесі Дәуіркезең деген шаттағы үңгірге кетіпті, сол үңгірден батырдың дем лебізі шығып, батыр өткенді ойлап қаһарланған уақытта дауыл болып жатады екен. Жаман хабарды естіген шешесі баласының өлген жеріне келіп, Қызылтасты көріп, баласы екенін біліп, осы күнгі Ақтас деген төбе тұрған жерде отырып, жылап қайғыдан өліпті. Сол әйелдің денесінен Ақтас төбе пайда болды дейді:

Айсұлудың күрсінгені,
Күрсінгенде алған демі,
Адам тұрсын тауға батты.
Кеуіп қалған қос шандырдан,
Күйік сүті шапшып тыңнан,
Кілең аппақ тас боп қатты [1, 43 б.].

Екі нұсқада да қайғы, күрсіністен пайда болған леб табиғатқа әсерін тигізеді. Халықтық нұсқада Ақтас төбе ананың денесінен пайда болса, Ә.Тәжібаев жырында қайғыланған ана емшегінен аққан күйік сүті аппақ тас боп қатты деп бейнелейді. Екі нұсқадағы оқиға – Ертіс жағасында өтеді. Миф Шығыс Қазақстан өңірінде таралған, сол өлкенің нақты географиялық нысандарына байланысты туған. Ақын да мифті осы өңірден естігені даусыз, сол себепті Ертіс топонимін сол қалпында сақтаған.

Ел аузындағы жұмбақ мифті А.Тоқмағамбетов балаларға арналған көлемді «Алыптар туралы ертегі» атты поэзиялық туындысына арқау еткен. Ақын поэма басында фольклорға байланысты ұстанымын былайша білдіреді:

Ертегі шыққан емес еріккеннен,
Ертеқ бар сөз асылын теріп берген,
Ажарлап, әсерлеп, әдемілеп,
Қазынасын ел ертеқпен беріп келген [4, 123 б.].

Бұл мифте алыптар туралы, бас-аяғы түгел жұмбаққа құрылған, мұнда А.Машановтың пікіріне сүйенсек, космогониялық сипат бар. Мифті І.Жансүгіров 1927 жылы Мәскеуде жарық көрген «Өтірік», Ж. Аймауытов 1929 жылы «Көк өгіз» атты жинақтарда жариялаған. Бұл миф сюжетін Сыр бойы ақыны Қ.Баймағамбетов өлеңге айналдырып, Кете Жүсіпке жұмбақ ретінде жібереді, оған философиялық астар дарытып, адам ғұмыры жайындағы жұмбаққа айналдырды. Сыр бойында туып-өскен, кейін Сыр сүлейлері туралы қалам тартқан ақынның әйгілі жұмбақ айтысын білгені анық, әрі І.Жансүгіров, Ж.Аймауытов бастырған мәтіндермен таныс болғаны күман келтірмейді [5].

А.Тоқмағамбетов поэмасы фольклорға тән асыра, ұлғайта суреттеуге аса бай. Мәселен, өгіздің алыптығын «көз жанары көлшіктей», «қос мүйізі –жота жарған шың сықылды, арасы ат шаптырым, «ерні таудың етегіндей», «жойқын желкесінде алпыс қой, жетпіс серке жайлағандай», «келместей Сырдың суы сирағынан», «сом біткен үй орнындай тұяқтары ат сыйып, ашасынан адам өтер», «көл суын шөлдегенде бір-ақ қылғып», «тұрыпты күтуінде алпыс адам» т.б., - деп шебер бейнелейді. Миф соңы «кім алып» деген сұрақпен бітсе, оны Ж.Аймауытов: «Осының бәрінен де көк өгіз бен бүркітті» бірдей көтерген серке мықты. Екінші, көзіне түскен көк өгіздің жауырынын шөп құрлы көрмеген, қара шаруа мықты. Түлкі, қатын, бала – үшеуінің мықтылығы бірдей» деп шешсе, А.Тоқмағамбетов өз шешімін:

Меніңше, алыптардың алыбы – ана,
Анадан бәрі осының туған бала,
Халық алып, халық анасы онан да алып,
Балалар, сіздер де ойла, дәл бағала [4, 88 б.] –

деп халықтың «алып анадан туады» деген мақалымен түйеді. Поэмада байырғы космогониялық миф әсерлеу құралына айналған:

Шынжырлап «ақ боз ат пен көк боз атты»,
Жылжымай «темір қазық» мүлгіп қайтты.
«Қарақшы жеті» бірдей торуылдап,
Бар жұлдыз жымың қағып ізін бақты [4, 81 б.].

Дегенмен поэма сюжеті ауыр, шұбалаңқы, тек жоғары сынып оқушыларының қабылдауына ғана қолайлы. Ө.Тұрманжановтың «Алып кетпен» атты туындысының арқауына ежелгі мифтік түсінік негіз болған:

Бір тас бар дейтін халық «алып кетпен»,
Бір дәуден ертеде қалып кеткен,
Бұрқылдап бір құлақ су ағып жатыр,
Жерінен сағалата шауып кеткен [4, 193 б.].

Республика аймағында кейбір белгілерді алыптардың, дәулердің әрекетімен байланыстыруы мифтік сананың іздері жатыр. Фольклортанушылар мен психологтар байырғы мифтік санамен балалардың дүниетанымдық өсу жолында ұқсастық бар екендігін байқаған. М.Әлімбаевтың «Екі бауыр – екі тау» атты туындысында осы сәйкестікті сеземіз. Суреттегі екі таудың бейнесін көрген Сағыныш оны – ағайынды екі ұл, бірін-бірі іздеп шығып, кездесе алмаған бауырлар ретінде елестетеді. Тауды жанды мақұлық деп ұғыну архайкалық дүниетанымға тән құбылыс. Атам заманғы осындай анимистік пайымдаулардан өрбіген жекеленген тау, жартастарды бұрынғы адам ретінде түсіндіретін мифтік әңгімелер қазақтар арасында да көп сақталған. С.Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасында шаршап, ұйқыға кеткен батырдың тасқа айналғанын баяндайтын миф көрініс тапқан. Академик С.Қасқабасов: «Мифологиялық ойлаудың кейбір ерекшеліктері көне замандағы «жабайы» адамның өзі-өзін маңайындағы табиғаттан, әлемнен бөлмеуінің салдарынан пайда болған. Ол кездегі адам өз қасиетін табиғатқа, оның белгілі бір құбылысы мен объектісіне теліген, олар да адам сияқты өмір сүреді деп ойлаған» [6, 76 б.], -дейді. Қазіргі ғылымда «балалар анимизмі» атты термин орныққан. Психологтардың айғақтарына қарағанда, әсіресе, «балалар анимизмі» 3-5 жас аралығында айқын бой көрсетеді, олардың ішінде «заттардың қайғыруы» ерекше орын алады (Л.С.Выготский) [7, 91 б.].

Фольклор – қат-қабат, көп қыртысты, ол мұраларда адамзат ойының ілкі дәуірлерден басталып, бүгінге дейінгі ой-санасының өзгеруі сәулеленген. Жаңа дүниеге келген бөбектің ой-санасы ер жеткенге дейін аз мерзімде адамзаттың пайда болуынан есейгенге дейінгі ой-санасын қайта жүріп өткендей күй кешеді. М.Әлімбаевтың жоғарыдағы шығармасында бір-

біріне қолы жетпеген, сағыныштан ет-жүрегі езілген бауырлардың күніл-күйін әсерлі суреттейді:

Еміренген ұлысы:
 «Қайда менің тәтем»-деп.
 Тебіренген інісі:
 «Қайда менің көкем»-деп.
 «Көзі қандай екен» деп,
 «Сөзі қандай екен»-деп,
 Ет жүрегі езілген:
 «Енді қашан жетем»-деп.
 Басып өтіп батпақты,
 Жарып өтіп Бетпақты,
 Қолын созып, үздігің,
 Жүз жығылып, жүз тұрып.

Ақын дәл айтпаса да, бір-біріне қосыла алмаған екі ағайындының «тауға айналуын» меңзейді. Адамның тауға, тасқа айналуы – жиі кездесетін мифтік сарын. «Екі бауыр – екі тауда» Алатау мен Қаратауды адам ретінде, олардың тауға айналуын қайғыдан деген емеурін баланың қабылдауы, «анимизмі» арқылы берілуі – ақынның шеберлігін ғана емес, балалар психологиясын жақсы білетіндігіне дәлел. Х.Талғаровтың «Ертіс туралы ертегісінде» жер-су орындары адам ретінде алынады. Алтай шал, бай адам, қойны алтынға толы, ол бір перзенттің жоқтық зарын тартады, тәңірінен жалбарынып ұл сұрайды, тілегі қабыл болып, балалы болады, бұндай мотивтер батырлық жырларда жиі қайталанатындығы мәлім. Дүниеге келген бала ертегі кейіпкерлеріндей, ерекше, тумысы да бөлекше, «айдары алтын», оған Ертіс деп ат қояды, «бойында күші тасыған» «жас алып» деп сипаттайды. Ертіс әкесіне қойныңа тыққан байлығыңның көпшілікке пайдасы тимеді деген реніш білдіреді. Обь – сылаң қаққан ару кейпінде бейнеленеді. Әкесі ұйықтаған кезде қашып шығатын Ертіс өзенге тән суреттеледі:

Бұзып-жарып тынымсыз,
 Толқыны алып қашады [8, 95 б.].

Зайсан – Ертістің көз жасынан пайда болады, Бұқтырма алдынан шығады. Қуғыншылар Алтайдың кәрінен шөгіп, тауға айналады. Ертіс әкесінің сырын жар салып айтып, барлық халық соны алуға асығады. Демек бұл туындыда Алтай, Ертіс, Обь, Бұқтырма, Зайсан сынды жер-суларды қайғыратын, қуанатын адам кейпінде алуы атам заманғы наным-сенімнен туындаған көркемдік тәсілдер. Мұндай тәсілдерді ескі миф, ертегілерден табамыз. Байырғы мифтердің бірінде Байқал – Сібірді билеп төстеген бай адам, ол қаһарлы, ашулы, ызғарлы, оның көңіл күйіне сай ауа райы да құбылады, оның Зарлық атты жалғыз қызы болады, қыз Аңғара атты батырға ғашық болады, жігітімен жасырын кездесіп жүрген қыз сырын әкесі біліп қалған кезде қорқып тауға тығылады. Жалғызынан айрылған Байқал өз қаталдығынан опық жейді, қайғырып жер бауырлап жатқанда жер ойылып, көлге айналады [9, Б. 129-130]. О.Әубәкіровтің «Сүт қалай ұйықтады» атты ертегісінде сүт жанды бейне ретінде алынады, бірде қатты ұйықтап, содан ұйып, айранға айналады, бұл балғындар логикасына қонатын сурет. Автор «Ұйқы – дұшпан» деген халық мақалын сюжет барысына үйлесімді етіп қолданады. Ақын ертегісін «Әй, дегенмен, балалар, көп ұйықтаған зиян-ау» - деген тәлімді жолдарымен түйіндейді.

Балалар ақындары айналадағы құбылыстарды, аспан әлемін жиі өлеңге айналдырады. Көбінесе «ай» балаларға арналған өлең-тақпақтарда жиірек нысанаға айналған.

Айды әперші, апатай,
 Алқа қылып тағайын,
 Алқа қылып тақпайын,

Ақ доп қылып қағайын, -

деген Ө.Тұрманжанов қаламынан шыққан бұл жолдар айтуға жеңіл, ассонанстық сәйкестіктер саздылық дарытқан, оның үстіне дәстүрлі бесік жырының ыңғайында балалардың ұғым-қабылдауына ыңғайлығымен назар аудартады.

М. Әлімбаевтың:

Айдың беті аппақ,
Аяның беті сатпақ,
Неге олай?
Ол былай –
Ай
Аунамайды жерге,
Шомылады,
Көлге [10, 18 б.], -

деген шағын өлеңінде ақынның мақсаты оқырман балғындарға тағылым беру, тазалыққа үндеу болғанымен, Ай мен бала беттерін салыстыру, шендестіру құралымен кестеленген. Күн, Ай сияқты табиғат құбылыстарын адам сықылды тірі жандар ретінде ұғыну атам заманғы мифтік иланымдармен қабысады. С.Қалиевтің «Алдапты» деген өлеңіндегі «Ай туыпты» ата сөзінен соң далаға шығып, аспанға қарағаннан кейін Асқар деген аңғал, аңқау жас бөбек:

«Атам мені алдапты»,
Ай баласын таппадым, - дейді [11, 12 б.].

Тіліміздегі «ай туыпты» деген тіркес байырғы наным-сенімнен өрбіген, қазір астарлы мағынаға айналған фраза, сөзді тура мағынасында ұғынуға жетелейтін бала танымындағы анимистік пайым. Н.Әлімқұлов өлеңінің сәби кейіпкері әкесінің «ай туыпты» деген сөзін ести сала «айдың баласын алып бер» деп сұрайды. Атам заманғы мифтерден күн, ай, жұлдыз, т.б адам тәрізді көрінетін алуан үлгілерін ұшырату қиын емес. Мифтерде олардың аспанға көтеріліп кетуі түсіндіріледі, олардың аспанда адам сияқты қарым-қатынасқа түсіп, некелесіп, ұрпақ дүниеге әкеліп, ренжісіп, достасып жүреді. М.Жаманбалиновтың күн мен айды, жұлдыздарды өзара достар етіп суреттеуінде байырғы наным-сенімдердің белгісі сезіледі. Бірақ достықтары көпке ұзамай бойын қызғаныш сезімі билеген ай жұлдыздарды бастап бөлек кетеді, бірақ түнде шыққанымен халықты жарықпен қарық қылып жарытпайды. Бұл туынды дүние жүзі халықтарының космогониялық мифтеріндегі күн мен айды адам ретінде, кейін екеуінің араздасып, ажырап кетуін баяндайтын байырғы мотивтерді еске салады. Бұдан өте ежелгі дәуірлердегі дүниетаным табы сезіледі, бір кездерде адамдар өздерін табиғаттан бөліп қарай алмаған, табиғат құбылыстары да адамға тән қасиеттерге ие деген сенім әлгіндей көзқараспен ұштасады. М.Жаманбалиновтың «Ай мен күні» де адамдарша тіршілік етіп ойлайды, қызғанады, егеседі, кек кернейді, күн ұйқыға кетіп, өздерінше бөлек тұруды қалайды. Ал, Н.Айтов Гүл мен Бидайды күн қыздары деп бейнелейді, екеуі ұрысып қоймаған соң шешесі жерге адамға жүгініңдер деп жібереді. Екеуі адамзатпен тіл табысқанына қуанған Күн қызуын аямай төгеді.

Ақындардың ертегі жанрына ден қойып, онда мифтік сюжеттермен мотивтерді пайдалануының сыры неде? Себебі ертегілер ең алдымен балалар жанына жақын, қабылдауына қолайлы, ыңғайлы, оның үстіне тәрбиелік-тәлімдік мәні зор, адамгершілікке, жақсылыққа үндейтін түр. Сол себепті ақындардың байырғы сюжеттерді қайта жырлап, ұсынуы саналы әрекеттерден туындаған. Ертегіге фантастика, қиял образдық көрік дарытады. Онда адамдар ерекше қасиеттерімен көрінеді, ал хайуандар адамға тән әрекеттерімен бой көрсетеді, сондай-ақ ғажайып заттардың алатын орындары да айрықша. Ертегінің сюжеттік құрылымында оқыс, күтпеген, ұтқыр оқиғалар кезігеді, оқиғалар әдеттегі, дағдылы өмірдің қалпына сыймайтындай, боямалы, ұлғайта, құбылта баяндалуы

басым, бұл оған тартымдылық, әсерлілік дарытады. Бала жаны таныс құбылыстардан гөрі, тосын, беймәлім құбылыстарға құмар, қияли жайттарды естіп, шаттанады.

Байырғы дәуірлерде адам өзін қоршаған ортадан бөліп нық шекара қоя алмаған, сондықтан адамдардың басқа күйге жануарға, басқа жансыз заттарға айналатындығы – байырғы таным іздері.

Пайдаланылған Әдебиеттер

1. Қазақ балалар поэзиясының антологиясы. – Алматы: Жалын, 1977. – 460 б.
2. Керім Ш. «Ерлік туралы аңыз». // Жас алаш. 11 мамыр, 1989.
3. 97. Криничная Н.А. Становление сказителя: роль общинного начала// Мастер и народная художественная традиция Русского Севера. Петрозаводск. 2000, 145-152 с.
4. Тоқмағанбетов А. Төрт томдық шығ. жинағы. 2 том. – Алматы: Жазушы, 1983. – 356 б.
5. Айтыс. – Алматы: Жазушы, 1965. – 660 б.
6. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Елорда, 2002. – 584 б.
7. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1967. – 96 с.
8. Ертегі сыр шертеді. – Алматы: Жалын, 1986. – 319 б.
9. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 б.
10. Әлімбаев М. Шығ. жинағы. 2 том. – Алматы: Санат, 1997. – 703 б.
11. Қалиев С. Қандай болып өсемін. – Алматы: Балауса, 1994. – 320 б.
12. Жұмабаев М.Тандамалы шығ. жинағы. – Алматы: Ғылым, 1992. – 272 б.
13. Лосев А.В. Античная мифология в её историческом развитии. – Москва: Наука, 1957. – 57 с.
14. Чуковский К. От двух до пяти. – Москва: Педагогика, 1990. – 384 с.
15. Субботский Е.В. Ребенок открывает мир. – Москва: Просвещение, 1991. – 205 с.
16. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – Москва: Л., 1932 . с. 201.
17. Аймұхамбетова Ж.Ә. Оралхан Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған канд. диссер. Астана. 1999. –126.
18. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Елорда, 2002. – 584 б.